

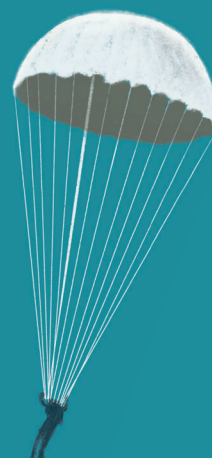

Levende Verhalen

De verhalen van echte mensen met
een geschiedenis die voortleeft.

Met verhalen van Jan-Paul Schutten, Marion Bloem,
Joke van Leeuwen, Koos Meinderts en Arend van Dam.
Illustraties van Jeska Verstegen

EEN SAMENLEESBOEK VAN DE OORLOGSGRAVENSTICHTING

Colofon

Auteurs

Marion Bloem
Arend van Dam
Joke van Leeuwen
Koos Meinderts
Jan Paul Schutten

Eindredactie

Hélène Briaire
Eline Koopman

Illustraties

Jeska Verstegen

Vormgeving

Noortje Boer

Print & publishing

Lenard Wolters

Concept & realisatie

Koos de Wilt

Met speciale dank aan:

Lisette Mattaar en Inna van Engen

Dit boek is gemaakt in samenwerking met de Oorlogsgravenstichting en mede mogelijk gemaakt door de Stichting Vrienden van de Oorlogsgravenstichting en het Karel Doormanfonds.

ISBN 9789491480942

Behoudens uitzondering door de wet gesteld mag, zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende(n) op het auteursrecht c.q. de uitgever van deze uitgave door de rechthebbende(n) gemachtigd namens hem (hen) op te treden, niets uit deze uitgave worden veeleenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking. De uitgever is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen voor kopiëren, als bedoeld in art. 17 lid 2 Auteurswet 1912 en in het KB van 20 juni 1974 (Stb.351) ex art. 16b, te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden. Tekst- en datamining zijn niet toegestaan.

Levende Verhalen

De verhalen van echte mensen met
een geschiedenis die voortleeft

Inhoud

Voorwoord	9
De laatste foto, Joke van Leeuwen	10
Engelandvaarders, Arend van Dam	13
Aardappelen, Joke van Leeuwen	17
Mijn innig geliefde bruidegom, Arend van Dam	20
Brede rivieren, Joke van Leeuwen	24
De laatste dans, Joke van Leeuwen	27
Het beste medicijn, Jan Paul Schutten	31
Jij vluchtte niet..., Koos Meinderts	34
De echte Fritz, Jan Paul Schutten	37
Kraanvogels, Koos Meinderts	40
De Zwarte Panther, Koos Meinderts	44
Een herinnering met trots, Jan Paul Schutten	47
Net als Anda, Marion Bloem	50
Twee halfzusjes duiken in het verleden van hun overgrootvaders, Marion Bloem	54
Heuvel van vuur, Arend van Dam	58
Een Indonesische Hanny?, Marion Bloem	62
Verraden, Arend van Dam	66
De onzichtbare held, Jan Paul Schutten	70
Een mooie naam, Marion Bloem	73
Je had een droom, Koos, Koos Meinderts	77
Verklarende woordenlijst	80
Kaart	83
Lijst met namen	84

Beste lezer,

Voor je ligt een bijzonder boek. Een boek met een missie: ervoor zorgen dat de mensen die zijn omgekomen in de Tweede Wereldoorlog en in oorlogen daarna nooit worden vergeten.

Dit boek is gemaakt door de Oorlogsgravenstichting. Al tachtig jaar zorgen wij over de hele wereld voor de graven van Nederlanders die zijn omgekomen in oorlogstijd. Maar dat is niet alles wat we doen. Wij verzamelen hun verhalen en geven ze door. Tijdens mijn werk voor de Oorlogsgravenstichting kom ik veel mensen tegen die mij de verhalen vertellen van de mensen die de oorlog niet overleefd hebben. Ze vertellen mij wie zij waren, wat hen overkomen is en wat dit heeft betekend voor hun familie. Dat zijn geen verhalen uit het verre verleden. Het zijn levende verhalen, van mensen die we nooit willen en mogen vergeten.

Dat doen we ook in dit boek. Vijf zeer geliefde en gelauwerde Nederlandse kinderboekenschrijvers verdiepten zich in het leven van twintig mensen die de oorlog niet hebben overleefd. Ze lazen, luisterden, doken in hun levens en schreven vervolgens persoonlijke, ontroerende en soms spannende verhalen over hen. Die verhalen hebben wij samengebracht in dit boek.

Je kunt de verhalen alleen lezen, maar ook samen met je vader of moeder, oma of opa. Of, als je zelf ouder of grootouder bent, met je kind of kleinkind. Misschien nodigen de verhalen je uit om vragen te stellen: wat weten zij van de oorlog? En wat hebben zij misschien gehoord van hun ouders?

Dit boek laat je kennismaken met mensen zoals jij en ik, die door omstandigheden, toeval of moedige keuzes hun lot tegemoet traden. Door hun verhalen te lezen en erover te praten, zorgen we er samen voor dat zij nooit worden vergeten.

Levende verhalen verschijnt in ons tachtigste jaar. Een mijlpaal die ons eraan herinnert waarom we dit werk doen: omdat herinneringen alleen blijven voortleven als we ze blijven doorgeven. Met dit boek doen we dat samen met jou.

Lisette Mattaar
Directeur Oorlogsgravenstichting

September 2026

De laatste foto

Joke van Leeuwen
over Anna (Setella) Steinbach

Je staat op een beroemde foto, Setella. Zo heet je, al noemen ze je ook Anna. Maar je heet liever Setella, want zo noemden je vader en moeder jou. Het is eigenlijk geen foto, het is een beeld uit een film. Jullie waren in Westerbork. Dat was een soort gevangenkamp, jullie zijn er naartoe gebracht door kerels met te hoge laarzen en te hoge petten en te lage gedachten. Die kerels keken niet naar wie jij was, die namen je mee omdat je bij de Sinti hoorde en in een woonwagen woonde. Het was een prima woonwagen, met vier wielen eronder en aan de korte kant een trapje met vier treden naar de voordeur. Aan de lange kanten zaten ramen. Jullie waren met veel, want je had negen broers en zusjes, maar dat vond je gezellig. Vooral je ene grotere zus speelde vaak met jou, ze lette op jou, want je ouders hadden geen tien ogen. Je was nooit alleen en dat vond je prima. Het leek je erg ongezellig om alleen te zijn. In het woonwagenkamp kende iedereen iedereen en je hielp elkaar. Je vader was een goede violist en hij was niet de enige. Als hij samen met anderen jullie eigen Sintimuziek speelde, danste jij erbij, en dan was jij ook niet de enige, want dat dansen deed je samen met wie er maar zin in had. Je was het gewend om in een woonwagen te wonen. Jullie hadden veel ruimte eromheen om samen te spelen. Soms maakten jullie buiten een vuur, een vuur met zoveel rook dat je die negen broers en zusjes van je haast niet meer kon zien. Jullie kamp stond in Zuid-Limburg. Jullie waren Nederlands. Vroeger, lang geleden, trokken

de grootouders van je grootouders van je grootouders van je grootouders allemaal rond met die wielen onder hun huizen, maar nu kon dat niet meer zomaar. Veel mensen die in vaste huizen woonden, vonden huizen op wielen maar vreemd, terwijl er genoeg rijke bewoners van vaste huizen waren die voor veel geld een caravan kochten en zelf in de vakantie op vier wielen gingen wonen. En de meeste van hen konden niet eens zo goed vioolspelen als je vader. Je kleren waren niet zo mooi, een beetje oud, maar je had mooie haren en een mooie glimlach.

Met zo'n glimlach sta je niet op die foto. Natuurlijk niet. Je was bang. Je was echt bang. Jullie stonden daar in een veewagon, niet in een gewone mensentrein. Je vader had geen viool meer, terwijl hij zijn geld had verdiend door muziek te maken, muziek die tegelijk vrolijk en verdrietig klonk.

Ach Setella, daar stond je, vlak voordat de deur werd dichtgeschoven en aan de buitenkant met een ijzeren stang vastgezet, want die mannen met die hoge petten en die hoge laarzen en die lage gedachten wilden niet dat jullie zouden ontsnappen en gewoon weer naar huis zouden gaan. Ze hadden je mooie haren afgeschoren, je schaamde je voor je kale hoofd, terwijl je er zelf niks aan kon doen dat je kaal was, dat hadden die mannen gedaan. Je moeder had een stuk van een laken afgescheurd om er een hoofddoek van te maken, zodat je je kale koppie kon verbergen.

Negen jaar ben je op die foto, maar je lijkt ouder. Natuurlijk lijkt je ouder, je moet te veel meemaken, je hoort daar niet te zijn. Je hoort in jullie woonwagenkamp te zijn, je hoort daar te spelen met je zusjes en broers en neefjes en nichten, en negen jaar te zijn. Maar die mannen laten jou helemaal niet negen jaar zijn. Hebben zij dan niet zelf gespeeld toen ze negen waren? Zijn ze dat vergeten, daar in die hoofden onder die overdreven petten?

Je ziet die mannen staan, Setella. Ze doen belangrijk. Ze zien niet hoe belangrijk jij bent. Ze zien niet hoe belangrijk het is om te kunnen spelen zoals iedereen die negen jaar is, en bij je vader en moeder te zijn om hen te helpen met eten maken en soms met geld verdienen, ze zien niet dat jij de enige Setella bent op de hele wereld die is zoals jij bent. En van je haren hadden ze moeten afblijven.

Eerst wist niemand hoe je heette, al was je gezicht door die film bekend geworden.

Er loopt een hond over het perron. Die hond hoeft niet de veewagon in, die mag zonder leiband rondsnuffelen. Het is een mooie hond, kortharig, zwart van boven en met een witte buik. Je zou wel willen dat die hond naar jou keek, dat die naar je toe kwam en jou een beetje troostte, want honden kunnen mensen troosten. Maar de hond komt niet naar je toe. Die heeft zeker een van die mannen als baasje. Als baas. Al die mannen daar op het perron zijn de baas. Zij hebben de macht. Jij niet. Jij hebt helemaal geen macht. En je weet niet meer waar je je vrolijkheid hebt gelaten. Die ligt misschien onder het trapje naar de voordeur van de woonwagen. Wat gaan ze nu doen met jullie woonwagens? Gaan ze aan jullie spullen zitten? Dat mogen ze niet. Ze mogen zoveel niet en ze doen het toch.

Je hoort je moeder achter je zeggen dat je moet ophouden met naar buiten kijken, want straks zit je hoofd klem. Maar de schuifdeur is nog open. De hond is er nog. De hond is kalm. Hij blaft niet, hij scharrelt wat rond. De mannen met hun

hoge petten en hoge laarzen lachen. Ze hebben jouw lach gestolen, die mannen. Zij hebben alles gestolen wat van jou is.

Dan zie je een man zonder pet op het perron. Hij heeft geen laarzen aan, maar gewone schoenen. Hij heeft een camera in zijn hand. Je wordt gefilmd, Setella, je wordt gefilmd. En ik zal je wat vertellen: die foto van jou komt uit de film die die man zonder laarzen heeft gemaakt. Eerst wist niemand hoe je heette, al was je gezicht door die film bekend geworden. De mensen dachten dat je een Joods meisje was. Toen is iemand het gaan uitzoeken, iemand die wilde weten wie jij was geweest, want je overleefde de oorlog niet, en je moeder en al je broers en zusjes ook niet. Je vader wel, maar die stierf een jaar later.

Wie wist nog hoe jij heette?

Iemand. Iemand wist het nog. Iemand die ook in die veewagon was gestopt. Iemand die de oorlog wel overleefde en die zich nog herinnerde wat je moeder naar jou had geroepen: 'Setella, trek je hoofd terug, straks zit je klem!'

Sindsdien kennen wij je naam en bleek je niet een Joods meisje te zijn maar een Sintimeisje uit een Nederlands woonwagenkamp met een vader die mooi vioolspeelde en veel broers en zusjes. En die foto van jou, Setella, die is wereldberoemd geworden. Door je hoofd naar buiten te steken en naar die hond te kijken, kunnen wij nu naar jou kijken en je naam noemen, en kunnen we zeggen: 'Dag Setella, meisje dat altijd negen zal blijven, je bent wereldberoemd geworden, net als Anne Frank. En we vergeten je niet.'

Engelandvaarders

Arend van Dam over Govert Steen

Een donkere avond. Een man op de fiets. Hij stopt. Een voet op de trapper, een voet aan de grond. Hij kijkt. Op het water van de Minervahaven ligt een klein watervliegtuig te dobberen. Op de romp staan de letters KD+GQ geschilderd. Het is een Nederlands toestel, een Fokker T8W. Na de Duitse inval is de staart voorzien van een zwart hakenkruis. De Luftwaffe is de nieuwe eigenaar. De man op de fiets fietst door. Te lang ergens staan kijken wekt argwaan op. Maar zijn gedachten blijven hangen bij het Fokkertoestel. Hoe lang ligt het daar al, vastgemaakt aan een boei? Hoe ver van de kant? Hooguit vijftig meter. Het lijkt wel of de Nazi's hun eigen watervliegtuig zijn vergeten. Licht hier misschien de kans voor het grijpen om naar Engeland te ontkomen? Is er iemand te vinden die met dit ding overweg kan? Hij moet zijn ontdekking melden aan de leider van de verzetsgroep. Dat is één. Twee is: hij moet op zoek naar een piloot.

Als die middag de deurbel rinkelt, doet Govert aarzelend open. De man die voor de deur staat, kijkt hem vriendelijk aan. 'Ik ben Wim. Ik heb goeie dingen over je gehoord. En dus ga ik er maar vanuit dat ik je kan vertrouwen. Ik zeg maar gewoon waar het op staat. We hebben je nodig.'

'Waarom mij?' vraagt Govert terwijl hij de onbekende man binnenlaat.

'We zoeken een piloot. Kun je met een Fokker T8W overweg?'

'Is dat niet een watervliegtuig? Nooit mee gevlogen. Maar het kan toch niet zo heel moeilijk

zijn om hem de lucht in te krijgen?'

'Mooi.'

'Mag ik vragen wat er met die Fokker moet gebeuren?'

'Ik kan je niet alles vertellen, dat begrijp je. Maar het is de bedoeling om ermee naar Engeland te vliegen.'

'Nogal riskant, lijkt me.'

Wim knikt. 'Er is haast bij. Er zijn een paar mensen die heel nodig het land moeten verlaten. Begrijp ik dat je meedoet? Of wil je er nog met je ouders over praten?'

'Mijn ouders staan ook aan de goede kant. Mijn moeder doet verzetswerk. Ik ben al een tijd op zoek naar een manier om naar Engeland te komen. Toevallig heb ik net gesolliciteerd bij Fokker. Ik kan er aanstaande maandag beginnen. Niet zo leuk natuurlijk om voor de Duitsers te werken, maar wel fijn om tussen de vliegmachines rond te lopen waarmee een vluchtpoging ondernomen kan worden. Kortom, ik doe mee. Ik ben blij dat je me gevonden hebt. Waar kan ik die Fokker T8W vinden?'

'Die ligt al een tijdje in de Minervahaven in Amsterdam. Ik zag hem daar toevallig liggen. Bij Fokker werkt een monteur die met het ding kan lezen en schrijven. Alles behalve vliegen. Hij zal je bij alles helpen. Zijn naam is Wijbert. Wijbert Lindeman. Ik breng je met hem en onze medevluchter in contact.'

Een paar dagen later staat Govert voor de deur van een portiekflat in een verlaten Amsterdamse

'Een samenleesboek over hoe Nederlandse oorlogsslachtoffers sinds de Tweede Wereldoorlog voortleven'

De Oorlogsgravenstichting houdt al sinds 1946 de herinnering levend aan zo'n 180.000 Nederlandse oorlogsslachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog en daarna. In meer dan vijftig landen over de hele wereld onderhoudt de organisatie ongeveer 50.000 Nederlandse erevelden en oorlogsgraven. Bij deze taak hoort ook het vertellen van levensverhalen van slachtoffers van oorlogsgeweld. Daarom kropen in dit samenleesboek beroemde kinderboekenschrijvers als Marion Bloem, Arend van Dam, Joke van Leeuwen, Koos Meinderts en Jan Paul Schutten in de levens van twintig van deze slachtoffers. Zij beschreven de levens van mensen die wij niet mogen vergeten. Door hun verhalen krijgen kinderen mee wat de gevolgen kunnen zijn van oorlog, zodat ze echt kunnen voelen hoe fijn het is te kunnen leven in vrede en vrijheid.

ORLOGS
GRAVEN
STICHTING